

ОСНОВНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ УЧНІВ ЛІЦЕЮ ЗАСОБАМИ КОМПЕТЕНТІСНО СПРЯМОВАНОГО ПІДРУЧНИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Валентина Новосьолова,

*канд. пед. наук, старший науковий співробітник
відділу навчання української мови та літератури*

Інституту педагогіки НАПН України

У статті розглядається проблема формування ціннісних орієнтацій учнів ліцею засобами підручника української мови. Обґрунтовано, що ефективному формуванню моральної сфери життя учнів сприяє процес розв'язування спеціально дібраних завдань, неперервність становлення в учнів предметної й ключових компетентностей, завдяки чому створюються оптимальні умови для засвоєння моральних цінностей, готовності до критичного входження в соціум.

Ключові слова: підручник української мови; зміст; ключові компетентності; ціннісні орієнтації.

Поставлення проблеми.

Реформування шкільної мовної освіти відбувається в умовах становлення українського громадянського суспільства, відповідає його актуальним запитам і викликам. Щоб ствердитися в сучасному глобалізованому світі, маємо зберегти своє національне обличчя, ціннісні основи світобачення, які уособлює насамперед українська мова й культура, без яких неможливо ідентифікувати й розвивати себе як громадянина, патріота своєї країни. У цивілізованому суспільстві основним критерієм визначення багатьох аспектів життя є цінності. Система цінностей – основне підґрунтя, що забезпечує визначеність і передбачуваність учинків учнів, сприяє їх адаптації до життєвих змін.

У соціолінгвістиці поняття «ціннісні орієнтації» розглядають крізь призму використання мови загалом і окремих мовних засобів зокрема.

Ціннісні орієнтації, зумовлені системою навчання й виховання, визначають мотивацію поведінки учнів і регулюють її. Посилення ціннісного компонента в процесі навчання української мови сприятиме розвитку позитивного ставлення до мови й мовних засобів у багатомовному світі, орієнтуванню учня на гармонійне спілкування, формуванню в школяра мовного смаку та прагнення контролювати й оцінювати власне й чуже мовлення, бути вимогливим до мовних вчинків.

Нині, коли відбувається трансформація духовно-світоглядних ідеалів і норм, що супроводжується пошуком моральних опор, виникає потреба в переосмисленні навчально-виховного процесу та ціннісної переорієнтації змісту сучасного підручника.

Зважений, конструктивний підхід до проблеми створення вартісного підручника української мови необхідний і в зв'язку з тим, що значна частина наявного фонду навчально-методичної літератури з реалізації змісту освіти викликає суперечність із сучасними підходами до вивчення української мови й потребує ретельного перегляду. Зміни в доборі змісту підручника зумовлені трансформацією духовно-світоглядних цінностей, моральних норм і ідеалів, розробленням і впровадженням компетентнісно спрямованих методик.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Якщо йдеться про ефективний перехід на компетентнісно орієнтоване навчання, то впровадження в шкільну практику потребують теоретичні надбання психолінгвістів про комунікативну орієнтованість мовних одиниць. Освітній результат визначається способами й досвідом діяльності, ціннісних орієнтацій учня.

Становлення цілісної особистості засобами компетентнісно спрямованого підручника української мови буде максимально ефективним, якщо його створення ґрунтуватиметься на національних і загальнолюдських цінностях. Зміст підручника повинен бути спрямований на формування цілісних уявлень про національні цінності: патріотизм, любов і повагу до

Батьківщини, свого народу, української мови, державних, національних, родинних чеснот, толерантне ставлення до кожної людини, що виховує особистість, спроможну й готову до ефективної міжкультурної взаємодії в нових історичних реаліях. Навчальна книжка має реалізувати ідею відродження національної культури й духовності, що сприятиме розвитку національної свідомості, історичної пам'яті учнів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про те, що в сучасній лінгводидактиці спостерігається посилений інтерес вітчизняних і зарубіжних науковців до проблеми з'ясування суті понять «цінності», «ціннісні орієнтації», пошукові шляхів формування моральної сфери життя учнів.

Моральна проблема виховання підростаючого покоління, гармонійний розвиток особистості є центром психологічної думки як минулого, так і сьогодення. Нервова система, психіка, особистісні характеристики учня кількісно і якісно змінюються протягом його життя й нерозривно пов'язані з навчальним процесом. Саме моральний фактор нинішнього учня втрачає свою вагомість і значущість. Одним із складників індивідуальності людини є система смислових відносин і ціннісних орієнтацій. В аспекті індивідуальності як самобутності людини сенс – це усвідомлення абсолютної цінності події і вчинку й одночасно суб'єктивне переживання цієї цінності людиною. Самобутність людини виробляється щодо основних цінностей суспільного життя. Відповідь на запитання: заради чого? – передбачає визначення ціннісного ставлення, що лежить в основі дії, вчинку, діяльності, усього життя в цілому.

Сенс життя, висловлюючи життєві позиції й устремління людини, залежить від його реальних досягнень, реальної здатності виразити себе у формах життя. «... Сенс життя, – пише К. Абульханова-Славська, – це не тільки майбутнє, не тільки перспектива, але й міра досягнутого людиною, оцінка досягнутого своїми силами за істотними для особистості критеріями [1, с. 73]». До утворень індивідуальності належить система переконань

людини, які становлять основу її «Я», визначають вчинки, судження, норми поведінки. Ця система переконань є джерелом мотивації моральних дій.

На думку В. Сухомлинського, основним складником цінностей у гуманістичній системі виховання є саме моральний, тому одне із головних завдань школи – в усій повноті розкривати багатство інтелектуальної, емоційної, моральної сфер духовного життя особистості, водночас «навчання, процес опанування знань має розглядатися в широкому плані морального виховання [6, с. 472]».

Виховний характер навчання закладено в педагогічній теорії К. Ушинського. Актуальними є слова педагога: «Треба виховувати позитивно гарні нахили, не даючи приводу до поганих. Неодмінно потрібно пробудити в дитини впевненість, що від неї чекають доброго [9, с. 593]».

У вітчизняній педагогічній діяльності й філософських поглядах Г. Ващенко, П. Куліша, М. Стельмаховича, В. Сухомлинського, Г. Сковороди, П. Юркевича надається пріоритет духовному, а не матеріальному, в онтогенезі людини. Українська філософія серця ґрунтується на платонівській і християнській традиціях, обстоює свободу волі людини, значення й моральну цінність людського вчинку. У працях П. Юркевича переважає думка про те, що пошук істини, добра не обмежується зусиллями розуму, добро можливе як акт щирого серця, щирої душі. П. Юркевич обстоює погляд на серце як осередок духовного життя, що визначає сутність людської особистості.

Близькі до цих поглядів і педагогічні підходи Г. Ващенко. На його думку, моральність людини ґрунтується на інтелектуальних, вольових і чуттєвих чинниках. Інтелект особистості забезпечує усвідомлення нею своїх обов'язків, воля допомагає їй дотримуватись моральних засад, а чуттєвість – забезпечує оцінку й переживання (задоволення–незадоволення) щодо своїх і чужих вчинків. «Чуттєве» тут зближується з поняттям «сумління», яке забезпечує людині здатність контролювати власну поведінку [2, с. 63].

Мета статті – висвітлити проблему формування ціннісних орієнтацій здобувачів освіти, а також розкрити особливості реалізації наскрізної лінії «Громадянська відповідальність» на прикладі системи вправ, завдань й запитань шкільних підручників української мови для 10 класу (автори Н. Голуб, В. Новосьолова) [7], та для 11 класу (автори . Н. Голуб, О. Горошкіна, В. Новосьолова) [8].

Виклад основного матеріалу.

У часи непростой нинішньої ситуації в Україні учень потребує тепла, уваги, моральних орієнтирів, життєствердних прикладів. Зважаючи на суспільні прояви психологічної напруги, критики й розчарувань, негативу й агресії автори підручника мають формувати віру в добро і мир, доносити до свідомості учнів правдиві й захопливі історії. Вони вчать шанувати й любити рідне, справжнє, українське. Автори пропонують розмірковувати, відчувати стан іншої людини, співчувати в певних обставинах, уявно відвідувати місця та світи, де не були, але захочеться обов'язково побувати.

Підручник спонукатиме берегти минуле заради майбутнього, ділитися добротою, обстоювати свободу, незалежність, честь, гідність, порядність, сумлінність, вірність, користуватися кодексом честі й правилами мудрого життя, які роблять людину щасливою. Практичну роботу необхідно спрямувати на розуміння моральних людських стосунків і формування загальнолюдських чеснот, ціннісного ставлення до всього, що сукупно становить стрижень кожного учня як особистості.

Слушною є думка О. Вишневського, який стверджує, що, «коли йдеться про мораль і моральні якості, то принципового значення набувають не стільки формулювання правил, уявна структура моральних законів..., скільки те, як ми до моралі ставимося [3, с. 32]». Слід спрямовувати зусилля на те, щоб учень повірив, прийняв і взяв за основу власного життя моральні правила поведінки. На кожному уроці мови учень ставатиме морально й духовно кращим, внутрішньо багатшим. Його недостатньо вчити, як правильно вимовляти, уживати чи писати слова, ставити розділові знаки.

Учень повинен знати, як словом чи реченням не завдати болю, підтримати людину, заявити про свою позицію і водночас формувати в нього почуття відповідальності за кожне вжите слово.

Компетентісно орієнтований підручник української мови покликаний задовольнити потреби учня, створити умови для того, щоб кожен міг розвиватися відповідно до своїх нахилів, уподобань і можливостей, сформувати здатність самостійно критично мислити.

У змісті підручника це реалізується з допомогою текстів і методично доцільної системи завдань і вправ, які контролюють сформованість певної компетентності. Важливим структурним компонентом підручника є текст, який є основним джерелом пізнання й емоційного впливу. Занурившись в уявне соціальне середовище або змодельовавши власну ситуацію, учні матимуть змогу відчутти значущість здобутих знань і вмій не лише в межах школи, а й виявити ту чи іншу компетентність в конкретній ситуації поза її межами. Систематичне виконання ситуаційних завдань спонукає школярів мислити, виявляти ініціативу у прийнятті рішень і відповідати за них. Осмислення ситуації сприятиме формуванню в учнів моральних переконань, системи поглядів та позитивно-ціннісного ставлення до вчинків та їх оцінку.

Важливим, але заскладним для учнів завданням є оперування поняттями в нових умовах, коли засвоєні мовні засоби використовуються в різних ситуаціях, у діалогічному й монологічному мовленні.

Вартісний підручник містить аналітичні завдання, такі обов'язкові компоненти уроку як мотивація, рефлексія, вправи творчого характеру, завдання, розраховані на спільну діяльність в парах і групах, складання й розігрування діалогів, пошук інформації з залученням різних джерел, завдання для організації дискусій, проектної та дослідницької діяльності. Такі завдання навчатимуть продуктивно й безконфліктно співпрацювати в колективі, а в разі виникнення непорозумінь ефективно вирішувати їх.

Розглянемо на конкретних прикладах, як можна реалізувати формування ціннісних орієнтацій з допомогою зазначених підручників української мови [7], [8].

Робота в групі є основою багатьох завдань і вправ. Ефективне виконання їх можливе за умови об'єднання ідей і співпраці кожного учасника групи. Наприклад, усвідомлення учнями добровільної громадської роботи запропоновано досягти в завданні *«Об'єднайтеся в кілька груп для підготовки проекту «Майстерня добра». Використайте наведені «Заповіді Матері Терези» та схему.*

Текст. Коли ти будеш робити добро, то люди звинувачуватимуть тебе в затаєній особистій користі й самолюбстві, – і все ж виявляй доброту! Те, що ти будував роками, може бути зруйнованим в одну мить, – і все ж будуй! Люди потребують допомоги, але вони згодом дорікатимуть тобі за неї, – і все ж допомагай людям! Добро, яке ти зробив сьогодні, люди забудуть завтра, – і все ж твори добро! Ділись із людьми кращим, що в тебе є, і цього ніколи не буде достатньо – і все ж ділись найкращим.

Такий вид роботи підвищує відповідальність учнів, вони докладають всіх можливих зусиль для успішного виконання завдань. Учні вчаться чути й сприймати думку іншого, пропонувати й відстоювати власні ідеї, розвивати комунікабельність, співпрацювати в досягненні спільної мети.

У процесі групової роботи школярі усвідомлюють, що спільна праця дає кращі результати, ніж змагання наодинці. Наведемо приклади завдань, у процесі виконання яких учні набувають досвіду прийняття рішень, які задовольняють всіх учасників, розуміють, що найкращим шляхом у вирішенні завдань є аналіз усієї інформації, навчаються поважати власну думку й думку іншого в спільній роботі:

- *«Об'єднайтеся в групи для підготовки спільного волонтерського проекту, який працюватиме в напрямку «Я і довкілля» й передбачає діяльність, спрямовану на взаємодію людини й природи, вирішення*

екологічних проблем, вивчення та збереження культурних та історичних пам'яток, дослідницько-пошукову роботу. Підготуйте проект до захисту»;

- «Об'єднайтеся в групи. Прочитайте уривки з книжок Б. Шефера. Які враження у вас від прочитаного? Випишіть кілька тез, які варто взяти собі на замітку. Окремо запишіть дискусійні положення. Поділіться своїми міркуваннями. Обговоріть їх».*

Більшість вправ підручника передбачає роботу в невеликих групах, як наприклад, у завданні: «Поміркуйте, наскільки важливо усвідомлювати значення саморозвитку впродовж життя. Об'єднайтеся в 4 групи по 4-6 осіб. Протягом 3-7 хвилин, користуючись зазначеними в тексті ідеями, сформулюйте визначення поняття «саморозвиток» і створіть модель саморозвитку. Підготуйте кілька порад, як реалізувати вашу програму».

На нашу думку, розв'язування завдань у невеликій групі дає змогу залучити до участі всіх її учасників і виробити навички взаємодії та взаємодопомоги в колективі. Робота групи може тривати до 10 хвилин на уроці, а якщо вона передбачена домашнім завданням, то на її виконання можна виділити більше часу.

Важливе значення у формуванні ціннісних орієнтацій відведено такій формі роботи як дискусія. Наприклад, у процесі обговорення теми у завданні «У паспорті громадянина України особу ідентифікують за прізвищем, ім'ям та іменем по батькові. Водночас у закордонних паспортах українців є всього дві рубрики – прізвище та ім'я. Нині триває дискусія в різних колах українців щодо того, який варіант доцільніший. А ви якої думки?» учні вчаться аналізувати інформацію, критично мислити, розвивати навички обміну думками, досягнення згоди, практики прийняття рішень. Можна вести дискусію в різний спосіб, але кожна обов'язково має завершитися підсумовуванням, формулюванням висновків і оцінок здобутого досвіду й знань.

*Деякі вправи підручника дають змогу учасникам дискусії підготувати тему в групі (трійці, парі), як наприклад, *Чи збігається ваше розуміння суті**

поняття «жити й творити в Україні» з думкою, висловленою Богданом Гаврилишиним: «Я бачу позитивну тенденцію. П'ять років тому більшість молодих людей, з якими я спілкувався, мріяли про одне – втекти з України. Зараз таких половина. Ті, хто хоче лишитися, прагнуть втілювати реформи й змінювати країну. У цей час же час вони постають перед вибором, закінчивши університет за кордоном: працювати там або повертатися. Багато з них свідомо обирає друге». Під час виконання таких вправ учні можуть висловити свою згоду/незгоду й за бажанням аргументувати власну думку без необхідності подальшого пояснення її. Таким чином методика виконання завдання, орієнтованого на ведення дискусії, дає змогу учасникові підвищити рівень впевненості в своїх силах і позбавляє страху висловлюватися на загаль.

Ілюстративний матеріал підручників (репродукції картин, світлини, малюнки, карикатури, колажі) є потужним інструментом як для передавання інформації, так і для стимулювання інтересу до виконання запропонованих завдань. Світлини дібрано так, щоб показати різноманітні природні регіони України й світу, на них зображено людей таким чином, щоб знімки не спотворювали сприйняття учнів про світ, гармонію в ньому. У процесі роботи з ілюстраціями підручників школярі набувають уявлень про культурну розмаїтість світу, усвідомлюють унікальність власної та будь-якої іншої культури. Привити учням ідею української культурної ідентичності неможливо безвідносно до культурних надбань інших народів світу. Оцінюючи твори українських митців у контексті світової спадщини, учні формують уявлення про власну значимість. Досліджуючи культурне розмаїття, здобувачі освіти розвиваються в дусі плюралізму думок, відкритості й толерантності, що сприяє введенню учнів до міжкультурного діалогу й зміцненню засад демократії.

Підручники містить такий обов'язковий компонент кожного уроку, як рефлексію. У процесі виконання таких завдань як: «Проаналізуйте роботу на уроці за такими ознаками: важливість теми для вас, активність,

наполегливість, ефективність. Що є вашим відкриттям і досягненням сьогодні?», «Проаналізуйте свою діяльність і результати її на уроці. Дайте відповіді на запитання: У яких ситуаціях ви ніколи не будете сперечатися? Про що не варто починати суперечку? Які суперечки є безглуздими? Коли суперечки корисні?» учні осмислюють власну життєву позицію, аналізують, чим збагатилися протягом кожного уроку, відновлюють перебіг дій і міркувань, оцінюють власні результати, розмірковують, яке значення мають вивчені на уроці поняття для формування ціннісних орієнтацій.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Отже, у період рішучих освітніх змін, коли сучасного учня спонукають до інноваційного типу діяльності, особливої ваги набуває ціннісний аспект навчально-виховного процесу. Необхідно позитивно налаштовувати особистість, сприяти формуванню правильної ієрархії цінностей у свідомості учнів. Мовленнєвий розвиток учня на уроці української мови буде максимально ефективним, якщо здійснюватиметься за умови ідентифікації з власним народом, урахування ціннісних пріоритетів, цілісного світосприймання, взаємозв'язку емотивної та формально-логічної сфер особистості. Відповідно до місця цінностей в ієрархії формуються особистісні якості учня, почуття відповідальності, духовності, емпатії тощо.

Ця тема відкриває нові обрії у досягненні кінцевої мети – формуванні ціннісних орієнтацій здобувачів освіти й потребує подальшого розроблення й дослідження.

Література

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / Ксения Александровна Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 229 с.
2. Ващенко Г. Виховний ідеал: [підруч. для педагогів, виховників, молоді і батьків] / Григорій Ващенко // Всеукраїнське педагогічне товариство ім. Григорія Ващенка. – [4-е вид.]. – Львів : Камула, 2006. – 278 с.

3. Вишневський О. Сучасне українське виховання: педагогічні нариси / Омелян Вишневський. – Львів : Львівський обласний інститут освіти; Львівське обласне педагогічне товариство ім. Г. Ващенка, – 1996. – 238 с.

4. Маслова Н. В. Ноосферное образование. Научные основы. Концепция. Методология, технология / Наталья Владимировна Маслова. – М. : Инст. холодинамики, 2002. – 338 с.

5. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О. М. Степанов. – К. : Академвидав, 2006. – 424 с

6. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : у 5-ти т. / Василь Олександрович Сухомлинський. – К. : Радянська школа, 1977. – Т. 5. – 639 с.

7. Голуб Н., Новосьолова В. Українська мова. Підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / Н. Б. Голуб, В. І. Новосьолова – К. : Педагогічна думка, 2018. – 196 с. : іл.

8. Голуб Н., Горошкіна О., Новосьолова В. Українська мова. Підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти / Н. Б. Голуб, О. М. Горошкіна, В. І. Новосьолова – К. : Педагогічна думка, 2019. – 200 с. : іл.

9. Ушинский К. Д. Собр. соч.: В 11-ти т. / Константин Дмитриевич Ушинский. – М. : АПН РСФСР, 1950. – Т. 10. – 606 с.